

εἰς περιστάσεις δέ, καθ' ὡς πιστεύει ὅτι οἱ παῖδες δὲν παρατηροῦσιν αὐτόν, ὡς μὴ φέρεται ἄλλως, ἢ ὅπως ἐὰν παρατηρεῖτο ὑπὸ τούτων, διότι οὐδέποτε δύναται ἀσφαλῶς νὰ γνωρίζῃ, ἐὰν οἱ παῖδες δὲν θὰ ἴδωσιν, ἢ δὲν θὰ μάθωσιν, ὅ,τι νῦν πράττει. Πρὸ πάντων δ' ὡς ἀποφεύγῃ τὰ συνήθη κοινωνικὰ ψεύδη. Ὁ παῖς π. χ. οὐδέποτε ὀφείλει ἀκούσῃ ὅτι ὁ πατήρ, ἢ μήτηρ ἢ ὁ διδάσκαλος φέρονται μετ' εὐγενείας πρὸς πρόσωπον παρόν, καθ' οὗ πάλιν ἀπόντος ἀπειρα λέγουσι.

### δ'. Καταπολέμησις τῶν παθῶν.

Ἡ ἠθικὴ βούλησις εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ συνυπάρχῃ τῇ κυριαρχίᾳ ἐπιθυμιῶν καὶ παθῶν, δι' ἃ καὶ σπουδαῖος τῆς ἀγωγῆς σκοπὸς εἶναι νὰ προλάβῃ τὰς ἐπιθυμίας καὶ τὰ πάθη. Πῶς δ' εἶναι δυνατόν τοῦτο γνωρίζομεν ἤδη ἐκ τῆς Ψυχολογίας\* (σελ. 390).

### 3. Μέτρα πρὸς μόρφωσιν τοῦ ὑποκειμενικοῦ χαρακτήρος.

Καὶ νῦν ἐρχόμεθ' εἰς τὰ μέτρα ἐκεῖνα, δι' ὧν ἐπιδιώκομεν ἀμέσως τὴν μόρφωσιν ἀμφοτέρων τῶν ἀπόψεων τοῦ χαρακτήρος, καὶ δὴ ἀρχόμεθ' ἀπὸ τῆς μορφώσεως τοῦ ὑποκειμενικοῦ χαρακτήρος, ἥτοι ἀπὸ τῆς μορφώσεως ἠθικῶν ἀρχῶν καὶ ἀξιωμάτων.

#### α'. Μόρφωσις καὶ ἐνίσχυσις πρακτικῶν ἀξιωμάτων.

1. Ἠθικὰ ἀξιώματα προϋποθέτουσιν ὀρθὴν ἠθικὴν γνῶσιν, ἢ δὲ διδασκαλία, ὡς γνωστόν, ἔχει σκοπὸν νὰ παραγάγῃ τὴν ἠθικὴν ταύτην γνῶσιν. Ἡ ἀγωγή ἐξ ἄλλου συμπληροῖ τοῦτο, ὅπερ δημιουργεῖ ἢ διδασκαλία. Ὁ παῖς δ' ὅμως γνωρίζει καὶ ἐκτὸς τοῦ σχολείου πράξεις διαφόρων ἀνθρώπων· καὶ ταύτας δ' ἐξετάζει καὶ κρίνει μετὰ τῶν μαθητῶν ὁ διδάσκαλος ἐν ἐλευθέρῳ διαλόγῳ.

2. Πρὸ παντὸς διὰ τὴν μόρφωσιν τοῦ ὑποκειμενικοῦ χαρακτήρος εἶναι πολύτιμοι αἱ βουλήσεις καὶ αἱ πράξεις αὐτοῦ τοῦ παιδαγωγοῦ, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει ἡ ὀρθὴ σχέσις μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ τροφίμου, ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ἐφ' ὅσον οὗτοι συνδέονται διὰ στενῆς ἀμοιβαίας ἀγάπης. Ὁ τροφίμος ἐπιθυμεῖ νὰ εὐρίσκηται καὶ νῦν καὶ ἐν τῷ μέλλοντι εἰς συμφωνίαν πρὸς παιδαγωγόν, ὃν ἀγαπᾷ. Διὰ τοῦτο δ' οὐ μόνον νῦν ἀπομιμεῖται τὸ πράττειν καὶ μὴ πράττειν αὐτοῦ, οὕτως εἰπεῖν ἐξ ἐνστικτοῦ, ἀλλὰ καὶ μορφώνει κατὰ τὸ παράδειγμ' αὐτοῦ βιοτικὸς νόμος ἢ ἀξιώματα διὰ τὸν κατόπιν βίον καὶ τὴν κατ' αὐτόν συμπεριφορὰν. Βλέπομεν λοιπὸν καὶ ἐντεῦθεν, πόσον σπουδαῖον εἶναι, ἰδίᾳ διὰ τὴν γένεσιν ἠθικῶν ἀξιωμάτων, νὰ χρησιμεύῃ ὁ παιδαγωγὸς ἐν παντὶ καὶ πάντοτε ὑπόδειγμα καὶ ὑπογραμμὸς εἰς τὸν τροφίμον.

3. Ἀλλ' ἡ γένεσις ἀξιωμάτων ὑποβοηθεῖται καὶ προάγεται καὶ διὰ τινῶν μέτρων τῆς ἀγωγῆς, ἅτινα θὰ ἐξετάσωμεν ἀκριβέστερον κα-

τωτέρω ποιούμενοι λόγον περὶ ἀντικειμενικοῦ χαρακτήρος. Εἶναι δὲ ταῦτα αἱ πράξεις ἐν γένει τοῦ τροφίμου, αἱ ἀμοιβαίαι καὶ αἱ ποιναί. Ὅπως δηλονότι πράττων κτᾶται ποικίλην ἐμπειρίαν· διὰ τοῦ ἐνὸς εἶδους τῶν πράξεων κτᾶται τὴν εὐαρέσκειαν τοῦ διδασκάλου καὶ τὴν ἐκτίμησιν τῆς ἑαυτοῦ συνειδήσεως, διὰ δὲ τοῦ ἄλλου τὴν ἀπαρέσκειαν καὶ τὴν μομφήν. Ἐπι δ' ὅμως σαφέστερον φέρουσιν εἰς τὴν συνείδησιν αὐτοῦ τὸ ἀξιόπαινον καὶ ἀξιόμιστον τῶν πράξεών του αἱ ἀμοιβαίαι καὶ αἱ ποιναί. Μετὰ τὴν οὕτω ἄρ' ἀποτελεσθεῖσαν ἐμπειρίαν ἀποφασίζει ὁ τρόφιμος νὰ πράττῃ μὲν κατὰ τὸν τρόπον, ὅστις εἶχεν εὐάρεστα δι' αὐτὸν ἀποτελέσματα, νὰ ποφεύγῃ δὲ τὰς πράξεις ἐκεῖνας, αἵτινες ἐπέφερον αὐτῷ δυσάρεστον τι. Καὶ κατὰ τὸν τρόπον λοιπὸν τοῦτον ὑποβοηθοῦμεν τὴν μόρφωσιν τῶν ἀναγκαίων ἀξιωμάτων.

4. Βεβαίως εἶναι εὐκολώτερον νὰ θέτῃ τις ἀξιώματ' ἢ νὰ πράττῃ κατὰ ταῦτα· ἔρ' ὅσον δὲ τὸ δεύτερον τοῦτο δὲν συμβαίνει, δὲν δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν ταῦτα κυρίως *πρακτικὰ ἀξιώματα*· κατ' ἀκολουθίαν δὲ τούτου δὲν δυνάμεθα νὰ ὁμιλῶμεν οὐδὲ περὶ χαρακτήρος. Διὰ τοῦτο πρέπει ὁ παιδαγωγὸς νὰ ὑποβοηθήσῃ τὸν τροφίμον ἰδίᾳ, ὅπως κτήσῃται πραγματικῶς πρακτικὰ ἀξιώματα. Πρέπει βεβαίως νὰ ἐπιτρέψῃ αὐτῷ ἐλευθερίαν τινὰ ἐν τῷ πράττειν, ἀλλ' οὐδέποτε ἐπιτρέπεται νὰ καταλίπῃ αὐτὸν τελείως ἀνεπιτήρητον. Ἐὰν δ' ἀμφιβάλλῃ ὁ τρόφιμος, ἔὰν πρέπει νὰ πράξῃ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, ὁ διδάσκαλος συμβουλεύει, ὑπομιμνήσκει τὸ καθήκον καὶ παραινεῖ, οὕτω δὲ ζητεῖ νὰναπτύξῃ καὶ ἐνισχύσῃ παρ' αὐτῷ καλὰς προθέσεις. Ἐὰν δ' ἐπιτύχῃ νὰ ἐπηρεάσῃ τὸν τροφίμον οὕτως, ὅστε νὰ φέρῃ οὗτος τὴν ἑαυτοῦ βούλησιν εἰς συμφωνίαν πρὸς ἀξιώματ' τι, ὅπερ αὐτὸς ἐξέλεξε, συντελεῖ, ὅπως τὸ ἀξιῶμα τοῦτο κερδήσῃ δύναμιν καὶ ἐπιρροὴν παρ' αὐτῷ. Ὅπως δ' ὁ διδάσκαλος κατορθοῖ νὰ ἐντυπώσῃ ἀσφαλέστατ' εἰς τοὺς μαθητὰς ἀριθμητικὸν ἢ γραμματικὸν τινα κανόνα διὰ τούτου, ὅτι παρέχει αὐτοῖς ἀφορμὴν νὰ ἐφαρμόζωσιν ἐπανειλημμένως τὸν κανόνα τοῦτον καὶ μάλιστα εἰς αἰὲ δυσχερέστερα προβλήματα, οὕτω καὶ ὁ παιδαγωγὸς παροτρύνει πάντοτε τὸν τροφίμον νὰ πράττῃ κατ' ἠθικὰ ἀξιώματα, πρὸ ὀλίγου κτηθέντα καὶ μάλιστα ὑπὸ συνθήκας καὶ περιστάσεις αἰὲ δυσχερεστέρας. Μόνον οὕτω δύνανται τὰ ἀξιώματα νὰ καταστῶσι σταθερά.

5. Μετὰ τῆς αὐτῆς δ' ὅμως ἐπιμονῆς πρέπει νὰντεπεξέρχεται ὁ παιδαγωγὸς καὶ νὰντιδρᾷ καὶ κατὰ τῆς γενέσεως ἐσφαλμένων ἀξιωμάτων. Διότι μετὰ τῆς αὐτῆς εὐκολίας, μεθ' ἧς καλὰ ἀξιώματα ἐνισχύονται διὰ τοῦ κατ' ἐπανάληψιν κατ' αὐτὰ πράττειν, ἀποκτῶσι καὶ τὰ ἀξιώματα τοῦ ἐγωῖσμοῦ καὶ τῆς φιληδονίας τὴν δύναμιν πραγματικῶν βιοτικῶν νόμων, ὅταν τρόφιμός τις ἔπηται αὐτοῖς κατ' ἐπανάληψιν ἀκωλύτως. Καὶ κατὰ τούτου λοιπὸν πρέπει νὰγωνίζεται ὁ παιδα-

γωγός, ἰδία διὰ ποιῶν. Πρὸς δ' ὡς ζητῆ ἐν ἐλευθέρα μετὰ τῶν τροφίμων συζητήσῃ νὰ ἐνισχύῃ τὴν ἠθικὴν αὐτῶν γνῶσιν, νὰ προάγῃ τὴν πρὸς τὸ κακὸν ἀποστροφὴν καὶ νὰ παρέχῃ αὐτοῖς ἀφορμὴν πρὸς τὴν πρέπουσαν συμπεριφορὰν.

6. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον δύναται ὁ παιδαγωγὸς νὰ συντελέσῃ σπουδαίως εἰς τὴν ἀνάπτυξιν πρακτικῶν ἀξιωμάτων· ταῦτα δ' ὅμως ἀποκτῶσιν ἐπαρκῆ ἰσχὺν καὶ σταθερότητα μόνον κατὰ τὸν πρακτικὸν βίον, ὅπ' τ. ὁ ἄνθρωπος ἔχει πολλῶ μείζον' εὐκαιρίαν νὰ δοῇ αὐτοτελῶς. Ἐκ τῆς ἐν τῷ βίῳ δ' ἐμπειρίας ἀποκτᾷ καὶ ὅλως νέα ἀξιώματα. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἀνωτέρω ἐλέγομεν ὅτι διὰ τῆς ἀγωγῆς δὲν ἀποπερατοῦμεν, ἀλλὰ μόνον προοδοποιοῦμεν τὴν μόρφωσιν τοῦ χαρακτῆρος.

**β. Διάταξις τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν ἀξιωμάτων κατὰ τὴν ἀξίαν αὐτῶν.**

1. Εἰς τὸν ἠθικὸν χαρακτῆρ' ἀνήκει καὶ ἡ κατ' ἀξίαν διαβάθμισις τις τῶν ἀξιωμάτων. Πᾶς δηλονότι ἄνθρωπος κτᾶται διὰ τοῦ παραδείγματος τοῦ παιδαγωγοῦ, τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ καὶ τῆς ἰδίας ἐν τῷ πράττειν ἐμπειρίας, οὐχὶ μόνον ἠθικὰ ἀξιώματα, ἀλλὰ καὶ ἀξιώματ' ἀναφερόμεν' εἰς τὴν ἐπιτυχίαν ἐξωτερικῆς τινος ὠφελείας καὶ τὴν ἀποφυγὴν ἐξωτερικῆς βλάβης. Τοιαῦτ' ἀξιώματ' εἶναι π.χ. Φείδου ἐν καιρῷ, ἵνα ἔχῃς ἐν τῇ ἀνάγκῃ, ἐπωφελοῦ πᾶσαν εὐκαιρίαν, ὅπως μορφωθῆς τελειότερον, σπεῦδε βραδέως, μὴ πῖπτε ἀνοήτως εἰς τὸν κίνδυνον, ἔχε μέτρον ἐν τε τῇ ἐργασίᾳ καὶ ταῖς ἀπολαύσεσι, διαφύλαττ' ἐπιμελῶς τὴν περιουσίαν σου κ. λ. κ. λ. Εἰς τὰ ἠθικὰ δ' ὅμως ἀξιώματα πρέπει νὰ ποδίδηται μείζων σημασία ἢ εἰς τὰ πρακτικά. Ἐν τῇ ἀνωτάτῃ δὲ τῶν ἠθικῶν ἀξιωμάτων βαθμίδι, πρέπει νὰ εὐρίσκηται τὸ ἀξίωμα, ὅτι ἐν πάσῃ περιπτώσει πρέπει νὰ πράττῃ τις κατὰ τὴν φωνὴν τῆς συνειδήσεως. Κατὰ ταῦτα δὲν ἀρκεῖ νὰ ὑποβοηθῆσωμεν τὸν τρέφιμον, ὅπως μορφώσῃ ἠθικὰ ἀξιώματα, ἀλλ' ὀφείλομεν πολλῶ μᾶλλον νὰ φροντίσωμεν, ὅπως καὶ διαττάτῃ τὰ ἀξιώματα ἅτιν' οὗτος ἐκτήσατο, κατὰ τὴν πραγματικὴν αὐτῶν ἀξίαν. Πῶς δὲ τοῦτο δύναται καὶ ὀφείλει νὰ γένη δυνάμεθα νὰ ἴδωμεν, ἐὰν ἐπισκοπήσωμεν τοὺς ποικίλους σκοπούς, οὓς ἐπιδιώκουσιν οἱ ἄνθρωποι ἐν τῷ βίῳ.

2. Οἱ ἄνθρωποι ἐπιδιώκουσι ποικιλώτατα πράγματα π. χ. χρήματα καὶ περιουσίαν, τιμὴν, φιλίαν, υἰείαν, μακροβιότητα, γνώσεις καὶ δεξιότητας, ἠθικότητ' ἐν τῷ βίῳ, εὐσέβειαν κ. λ. Τὰ πράγματα ταῦτα φαίνονται αὐτοῖς ὡς τι πολύτιμον ἢ ὡς ἀγαθὰ. Ἀλλ' ὅμως πάντες δὲν ἀποδίδουσιν εἰς πάντα τὴν αὐτὴν σπουδαιότητα. Ὁ μὲν προτιμᾷ παντὸς ἄλλου τὰ χρήματα, ὁ δὲ τὴν τιμὴν, ὁ τρίτος τὴν

ὑγείαν καὶ μακροβιότητα, ὁ τέταρτος τὴν πολυμαθεῖαν, ὁ πέμπτος καθαρὰν συνείδησιν κλ. κλ.

Συμφώνως δ' ὅμως πρὸς τὸν ἀνωτέρω τεθέντα σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς, ὀφείλομεν νὰ φροντίσωμεν, ὅπως ὁ τρόφιμος θεωρῆ ἔν τῷ μέλλοντι, ὡς τὸ πολυτιμότεον καὶ τὰ μάλιστα περιζήτητον ἀγαθὸν τὸν θρησκευτικὸν ἠθικὸν βίον ἢ τὴν καθαρὰν συνείδησιν, πάντα δὲ τὰ λοιπὰ ὑποτάσσει ὑπὸ τοῦτο. Διότι, ἔάν φαντασθῶμεν ὅτι τὰ πράγματα θὰ συνέβαινον ἄλλως, ὅτι π. χ. ὁ τρόφιμος θὰ ἐθεώρει ὡς ὑπέρτατον ἀγαθὸν ἄλλο τι, ὡς δόξαν, τιμὴν, χρήματα, περιουσίαν κ.λ. θὰ ἤρχετο ἀπὸ πᾶν βῆμα εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὰς ἠθικὰς διαταγὰς καὶ ἀπαγορεύσεις ἠθικὸς χαρυκτῆρ θὰ ἦτό τι ἀδιανόητον, ἀδύνατον.

3. Ἢδη διὰ τῆς διδασκαλίας προσπαθοῦμεν νὰ φέρωμεν τὸν τρόφιμον εἰς τοιαύτην θέσιν, ὥστε νὰ ἐκτιμᾷ καὶ διατάττει τὰ γὰθὰ καὶ τὴν πραγματικὴν αὐτῶν ἀξίαν. Ἐν τῷ φρονηματιστικῷ π. χ. μαθηματικῷ παρέχομεν εἰς τὸν μαθητὴν παραδείγματα ὀρθῆς καὶ ἐσφαλμένης ἐκτιμήσεως τῶν πραγμάτων. Οὕτω π. χ. τοῦ λόγου ἄνθος ἐν τῇ ἱστορίᾳ περὶ τοῦ Ἰσαβέλλα τονίζομεν ὅτι ἡ πρὸς τὴν πατρὶδ' ἀγάπη εἶναι ἀνωτέρα τῆς πρὸς τὰ ἴδια τέκνα· ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ, ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Ἀβραάμ, ὅτι ἡ πρὸς τὸν Θεὸν σχέσις εἶναι ἀνωτέρα τῆς πρὸς τοὺς οἰκεῖους, ἐν δὲ τῷ Λεωνίδα καὶ τῷ Ἀθανασίῳ Διάκω, ὅτι ἡ πίστις τοῦ καθήκοντος ἐκπλήρωσις εἶναι ἀνωτέρα τῆς ζωῆς. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον προπαρασκευάζομεν διὰ τῆς διδασκαλίας τὴν ὀρθὴν τῶν ἀγαθῶν διάταξιν.

4. Ἡ ἀγωγή συνεχίζει τὸ ἔργον τοῦτο, τὸ δὲ σπουδαιότερον αὐτῆς μέσον καὶ ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ διδασκάλου. Πόσον δὲ δύναται ὁ παιδαγωγὸς νὰ ἐπηρεάσῃ διὰ τοῦ παραδείγματος αὐτοῦ τὴν ἐκτίμησιν τῶν ἀντικειμένων, δεικνύει ἡμῖν ὁ *Gottfried Keller* ἐν τῷ διηγήματι αὐτοῦ περὶ τῆς κυρίας *Regel Amrain*. Διὰ τοῦ τρόπου, δι' οὗ αὕτη φέρεται πρὸς τὴν τροφήν, τὰ ἐνδύματα καὶ τὰ χρήματα διδάσκει τὸν υἱὸν τῆς καθ' ἑκάστην ἐποπτικώτατα ὅτι εἰς τὴν καλὴν τροφήν, τὰ ἐνδύματα καὶ τὰ χρήματα δὲν πρέπει νὰ δίδῃ τις μεγάλην καὶ ἀπόλυτον, οὐχὶ δ' ὅμως καὶ ἕξ ἄλλου οὐδεμίαν σημασίαν. Οὕτω προφυλάττει τοῦτον τὸ μὲν τῆς ὑπερτιμήσεως τὸ δὲ τῆς ὑποτιμήσεως τῶν πραγμάτων τούτων καὶ τῶν κακῶν τούτων ἀποτελεσμάτων, δηλ. τῆς λιχνείας, τῆς ματαιοφροσύνης, τῆς πρὸς τὸν καλλωπισμὸν ματίας, τῆς ἀμελείας καὶ ἀδιαφορίας, πρὸς δὲ τῆς φιλαργυρίας καὶ τῆς σπατάλης. Ἐντεῦθεν συνάγομεν τί δύνανται ἐν γένει οἱ παιδαγωγοὶ νὰ κατορθώσωσιν ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης. Διὰ τῆς ἑαυτῶν συμπεριφορᾶς πρὸς τὰ ποικίλ' ἀγαθὰ, αἱ τιν' ἐπιδιόκουσι συνήθως οἱ ἄνθρωποι, δεικνύουσιν ὅτι τὴν μεγίστην σπουδαιότητ' ἔχει θρησκευτικὴ ἠθικὴ διάθεσις καὶ ἀνάλογοι βουλήσεις καὶ

πράξεις, καὶ ὅτι ἄλλα πράγματα, ὅπως π. χ. χρήματα, τιμαί, υἰγεία κ. λ. ἔχουσι μὲν βεβαίως ἀξίαν, διότι ὑποβοηθοῦσιν εἰς τὴν πραγματοποίησιν τοῦ ἀγαθοῦ, ὅτι δ' ὁμοῦς πρέπει νὰ λαμβάνωνται πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ νὰ ἐξετάζωνται μόνον, ὡς μέσα πρὸς ἐπιτυχίαν ὑψηλοτέρων σκοπῶν. (\*)

Τοῖς παραδείγμασι τοῦ διδασκάλου πρέπει νὰ προστεθῆ ἔτι ἡ ἐλευθέρα συζήτησις περὶ τῶν διαφορῶν ἀγαθῶν κατὰ τὴν πραγματικὴν αὐτῶν ἀξίαν. Ἡ συζήτησις δ' αὕτη καὶ ἡ ἐκ ταύτης διδασκαλία συνδέεται κάλλιστα πρὸς ὠρισμένους περιπτώσεις καὶ γεγονότα π. χ. πρὸς περιπτώσεις, καθ' ὅσας οἱ μαθηταὶ διαβλέπουσιν ἐν τῇ συμπεριφορᾷ ἄλλων προσώπων ἐσφαλμένην ἢ ὀρθὴν τῶν πραγμάτων ἐκτίμησιν, ἢ ὁσάκις αὐτοὶ οὗτοι ὑπερτιμῶσιν ἢ ὑποτιμῶσιν τοῦτο ἢ ἐκεῖνο. Ἰδιαιτάτα δ' ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης πρέπει νὰ λαμβάνωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ αὐτοσυναίσθημα καὶ τὸ τῆς τιμῆς συναίσθημα τῶν παιδῶν, καὶ ἐν ἀνάγκῃ νὰ διορθώνωμεν αὐτὰ κατὰ τὰ ἐν τῇ Ψυχολογίᾳ (ἐν σελ. 286 καὶ 291) εἰρημένα.

Ἐὰν δ' ἡ τε διδασκαλία καὶ ἡ ἀγωγή ἐργάζωνται εὐσυνειδήτως ἀπὸ κοινοῦ πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ ἀνωτέρου δηλωθέντος σκοποῦ, πάντως θὰ καταλήξῃ μετὰ τινα χρόνον ὁ τροφίμος νᾶνευρίσκη τὸ ὑπατον ἀγαθὸν ἐν τῇ καλῇ, καθαρᾷ συνειδήσει, ἥτοι ἐν τῇ ἐσωτερικῇ εἰρήνῃ ἢ ἐν τῇ ἐσωτερικῇ σχέσει καὶ ἐπικοινωνίᾳ μετὰ τοῦ Χριστοῦ. Πάντα δὲ τὰ λοιπὰ ἀγαθὰ θὰ φαίνωνται εἰς αὐτὸν ἀπλῶς μέσα πρὸς τὴν τοῦ σκοποῦ τούτου ἐπιτυχίαν.

5. Ἡ ὀρθὴ ἐκτίμησις τῶν ἀγαθῶν προπαρασκευάζει ἐπιτυχῶς τὴν διάταξιν τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν κατὰ τὴν σπουδαιότητ' αὐτῶν, περὶ ἧς ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος. Τοῦτο δ' ὁμοῦς δὲν κατορθοῦται ἀφ' ἑαυτοῦ, ἀλλ' ὁ τροφίμος ἔχει ἀνάγκην καὶ ἐνταῦθα τῆς ὑποστηρίξεως καὶ τῆς βοήθειας τοῦ παιδαγωγοῦ. Καταλληλότεταται δὲ καὶ ἀναγκαιότεταται καὶ ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης εἶναι αἱ συζητήσεις καὶ ὁ διάλογος, ὅστις συνάπτεται κάλλιστα τῇ διδασκαλίᾳ περὶ τῆς ἀξίας τῶν διαφορῶν ἀγαθῶν. Ἐξετάζοντες π. χ. τὴν πράξιν τοῦ Ἀθανασίου Διάκου δὲν θὰ εἴπωμεν ἀπλῶς ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ προτιμᾷ τὴν πατρίδα τῆς ἰδίας ζωῆς, ἀλλὰ καὶ ῥητῶς θὰ προσθέσωμεν ὅτι εἶχε δίκαιον ὁ Ἀθανάσιος Διάκος ἐπόμενος τῷ παραγγέλματι: ἀπόβηνσκε ὑπὲρ πατρίδος καὶ οὐχὶ τῷ: φρόντιζε περὶ τῆς ζωῆς σου.

6. Ἐν ταῖς διαλογικαῖς ταύταις συζητήσεσιν ὅπως καὶ ἐν πάσῃ ἄλλῃ ἠθικῇ συζητήσῃ, ὀφείλομεν εἰς δύο τινὰ κυρίως νὰ προσέχωμεν, ἥτοι νὰ ποφεύγωμεν τὴν ἔκτασιν καὶ τὴν περιτολογίαν, περὶ οὗ ἐγέ-

(\*) Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης λαμπρὸν πᾶρχει ἡμῖν παράδειγμα ὁ Σωκράτης. (Σ. Μ.).

νετο λόγος καὶ ἀνωτέρω, προκειμένου περὶ ἐμβαθύνσεως, ἐν σελ. 202. Πρὸς δ' ἐν πάσῃ κοινῇ συζητήσει πρέπει νὰ φροντίζωμεν, ὅπως οἱ μαθηταὶ λέγωσιν ἔλευθέρως *πᾶσαν τυχὸν διάφορον γνώμην, ἣν ἔχουσιν*. Ἄλλως ὁ παιδαγωγὸς δὲν δύναται νὰ εἶναι βέβαιος ὅτι οἱ μαθηταὶ ἐπείσθησαν ἐκ τῆς διδασκαλίας· εὐκόλως γὰρ ἠδύναντο οὗτοι νὰ μορφώσωσιν ἐσφαλμένας γνώμας καὶ νὰ καταλήξωσιν εἰς ἐσφαλμένην διάταξιν τῶν ἀρχῶν καὶ ἀξιωμάτων, ἅτινα κέκτηνται.

#### 4'. Μέτρα πρὸς μόρφωσιν τοῦ ἀντικειμενικοῦ χαρακτήρος.

Τὸν χαρακτήρ' ἀποτελεῖ δεύτερον βούλησίς τις ὑπαγομένη ταῖς ἠθικαῖς ἀρχαῖς καὶ τοῖς ἀξιώμασι, περὶ ὧν ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος· ἡ βούλησις αὕτη ἀποτελεῖ τὸ ἀντικειμενικὸν μέρος τοῦ χαρακτήρος καὶ μορφοῦται ἤδη διὰ τῆς διδασκαλίας, καὶ πρὸ πάντων διὰ τοῦ πολυμεροῦς ἀμέσου διαφέροντος, ὅπερ αὕτη γεννᾷ. Ἄλλὰ καὶ ἡ ἀγωγή ὑποβοηθεῖ τὴν διδασκαλίαν διὰ τῆς ἐφαρμογῆς σειρᾶς ἰδίων μέτρων.

##### α'. Ἡ ἀσκησις τοῦ τροφίμου εἰς τὸ πράττειν.

1. Ἴνα ὁ τρόφιμος βούληται καὶ πράττῃ ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ κατὰ τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ γνώσιν, ἔχει ἀνάγκην πρὸ παντὸς νὰ *γνωρίσῃ τὴν ἑαυτοῦ δύναμιν καὶ ἰκανότητα*. Ἄνευ τῆς γνώσεως ταύτης εἰς οὐδεμίαν ἀπολύτως καταλήγει βούλησιν. Ἢλὴν τούτου ἀπαιτεῖται πρὸς τοῦτο καὶ νὰ κρατῇ ὁ τρόφιμος τῶν *ἀτομικῶν αὐτοῦ κλίσεων καὶ ἐπιθυμιῶν*, ὅπερ πολλάκις μόνον μετὰ μακρὸν ἀγῶνα κατορθοῖ. Ἀμφότερα δὲ ταῦτα, ἤτοι ἡ γνώσις τῶν ἑαυτοῦ δυνάμεων καὶ δεξιοτήτων καὶ ἡ κατανίκησις τῶν ἀντικειμένων κλίσεων, ἐπιτυγχάνονται μόνον διὰ τούτου, ὅτι παρέχομεν εἰς τὸν τρόφιμον ἀφθόνους εὐκαιρίας πρὸς ἐκπλήρωσιν ὄρισμένων καθηκόντων, ἐν ἄλλαις λέξεσι, διὰ τούτου, *ὅτι ἀσκοῦμεν αὐτὸν εἰς τὸ πράττειν κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ καθηκόντος*.

2. Πρὸς τοῦτο δ' ἔχουσιν ἀφθόνους ἀφορμὰς *τό τε σχολεῖον καὶ ἡ οἰκογένεια*. Ὅλη ἡ τοῦ σχολείου ἐργασία, οὐδὲν ἄλλο εἶναι, ὀρθῶς παρεχομένης τῆς διδασκαλίας, ἢ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον αὐτοτελῆς τῶν μαθητῶν ἐργασία. Πρὸ παντὸς δ' ἰσχύει τοῦτο διὰ τὰς ἐν τοῖς ὀλιγοταξίσι σχολείοις πολλάκις ἀναγκαίως σιωπηλὰς τῶν μαθητῶν ἐνασχολήσεις καὶ διὰ τινὰς τῶν ἐν τῷ οἴκῳ ἐκτελουμένων ἐργασιῶν τοῦ μαθητοῦ. Ὁ διδάσκαλος φροντίζει νὰ παρέχῃ διὰ τε τὰς σιωπηλὰς ἐνασχολήσεις καὶ τὴν κατ' οἶκον ἐργασίαν αἰεὶ δυσκολώτερα θέματα, ὥστε νὰ ἐργάζωνται οἱ μαθηταὶ μετ' αὐτενεργίας καὶ αὐτοτελείας. Πρὸς δὲ δίδει εἰς τοὺς μαθητὰς διάφορ' ἀξιώματα, εἰς τοῦτον μὲν νὰ διατηρῇ καθαρὸν τὸν πίνακα, εἰς ἐκεῖνον νὰ κατανέμῃ τὰ τετράδια, εἰς τρίτον τινὰ νὰ φροντίζῃ περὶ τῆς μελάνης, εἰς ἄλλον περὶ τοῦ ἀερισμοῦ

κ.λ. Ἐκαστος μαθητῆς ὀφείλει περαιτέρω νὰ ἔχη σημειωματάριον, ἐν ᾧ λεπτομερῶς καταγράφει τὰς ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τοῦ διδασκάλου ἢ καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ ἀθροισθείσας ἐμπειρίας καὶ γενομένας παρατηρήσεις ἐν τῇ ὑπαίθρῳ χώρῳ. Ὅμοίως ἀναθέτομεν εἰς ἕκαστον μαθητὴν, ἰδίᾳ τῶν ἀνωτέρων τάξεων, ὅπως περιποιητῆται τμημὰ τι τοῦ σχολικοῦ κήπου.

Οἱ δὲ γονεῖς ἀναθέτουσιν εἰς τοὺς παῖδας καθ' ὀλοκληρίαν ἢ ἐν μέρει τὴν περιποίησιν ζώων, π. χ. αἰγῶν, προβάτων, ὄρνιθων, φιδικῶν πτηνῶν, κονίκλων κ. λ. Τὰ κοράσια ὀφείλουσι νὰ διατηρῶσι καθαρὰ καὶ ἐν τάξει δωμάτια τινα, νὰ ἐκτελῶσιν ἐργασίας τινὰς ἐν τῷ μαγειρείῳ, νὰ προσέχωσι καὶ περιποιῶνται μικροτέρους ἀδελφούς, κ.λ. Ὅλα τὰ τέκνα πρέπει νὰ ἐκτελῶσι παραγγελίας τῶν γονέων μεταβαίνοντ' εἰς γνωστοὺς καὶ συγγενεῖς, εἰς τὸν ἔμπορον, τὸν χειρῶνακτα κ. λ.

Καθ' ὅσον δ' οἱ τρόφιμοι γίνονται μεγαλύτεροι, πρέπει νὰ παρέχωμεν εἰς αὐτοὺς πλουσιωτέραν εἰκαιρίαν πρὸς τὸ αὐτοτελῶς πράττειν.

3. Ἡ ἐν τῷ πράττειν δ' ὅμως ἀσκησις τότε μόνον ἔχει ἀξίαν, ἥταν τὰ ἐπιβαλλόμενα καθήκοντα *ἐκπληρῶνται ἀκριβῶς, εὐσυνειδήτως καὶ τακτικῶς*. Διὰ τοῦτο δὲ δὲν πρέπει νὰ ἐπιβάλλωμεν εἰς τοὺς μαθητὰς ἐργασίας, *δι' ἃς δὲν εἶναι ἀκόμη ἱκανοί*, διότι αἱ ἐργασίαι αὗται ἔχουσιν ἀρνητικὸν ἀποτέλεσμα, ἐπειδὴ καθιστῶσιν εἰς αὐτοὺς συνειδητὴν τὴν ἀνεπάρκειαν τῶν ἑαυτῶν δυνάμεων· πρὸς δ' εἶναι δυνατὸν οὕτω καὶ σωματικὴν βλάβην νὰ ἐπιφέρωμεν αὐτοῖς.

4. Ὡσαύτως ἀναγκαῖον εἶναι *νὰ ἐπιβλέπη* ὁ παιδαγωγὸς τὴν ἐκτέλεσιν τῆς εἰς τὸν τρόφιμον ἀνατεθείσης ἐργασίας. Ἄς μὴ ζητῆ δ' ὅμως νὰγάγη τοὺς παῖδας εἰς τὴν πιστὴν καὶ ἀκριβῆ τοῦ καθήκοντος ἐκπλήρωσιν μόνον διὰ μομφῆς καὶ ποινῆς, διότι οὕτως οἱ μαθηταὶ θὰ ἐξελάμβανον ταχέως τὴν ἐργασίαν ὡς ἐπαχθὴ ἀγγαρείαν καὶ ἢ θὰ προσεπάθουν νὰποφύγωσι ταύτην, ἢ θὰ ἐξετέλουν αὐτὴν πλημμελῶς καὶ ἑλλιπῶς. Διὰ τοῦτο, ὡς μεταχειρίζεται ὁ παιδαγωγὸς καταλληλότερον μέσον· εἶναι δὲ τοῦτο ἡ διδασκαλία καὶ ἡ διαφώτισις τῶν μαθητῶν περὶ τῆς ἀξίας τῆς ἐργασίας. Ἄς καθιστᾷ εἰς αὐτοὺς καταληπτὸν ὅτι ἡ εὐσυνειδήτος ἐργασία εἶναι τὸ ἄριστον μέσον, ὅπως κυριαρχήσῃ τις τῶν ἑαυτοῦ ἀδυναμιῶν, ὀρέξεων καὶ κακῶν κλίσεων· ὅτι τὸ καταναγκάζειν ἑαυτὸν εἰς οἵανδήποτ' ἐνέργειαν ὀδηγεῖ κατ' ὀλίγον εἰς τὴν ἐλευθερίαν καὶ ἀνεξαρτησίαν τῆς ψυχῆς, καὶ διὰ τοῦτ' ὀφείλομεν πᾶσαν, καὶ τὴν ἀνιαροτάτην ἐργασίαν, νὰ ἐκτελῶμεν μετὰ πάσης φροντίδος καὶ ἐπιμελείας· διότι τὸ σπουδαῖον δὲν εἶναι τὸ εἶδος τῆς ἐργασίας, ἀλλὰ μόνον ἡ πιστὴ αὐτῆς ἐκτέλεσις καὶ ὅτι ὁ οὕτως ἐκτελῶν μικρὰν κατ' ἀρχὰς καὶ ἀφανῆ ἐργασίαν μορφώνει καὶ ἀναπτύσσει τὴν ἑαυτοῦ δύναμιν, ὅπως καὶ δυσχερέστερα κατορθώσῃ, ἰδίᾳ δ' ὅπως νικηφόρως ἀντιστῆ κατὰ τοῦ πειρασμοῦ τοῦ κακοῦ, κατὰ τὸ

παλαιὸν ῥητόν : « ὅστις δοκιμίῳ ἅπαξ τί εἶναι πίστις οὐδέποτε πλέον καταλείπει αὐτήν ».

Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον φέρομεν τοὺς τροφίμους εἰς θέσιν νὰ ἐργάζονται ἀκριβῶς καὶ ἐπιμελῶς· οὕτω δ' οὗτοι ταχέως συναισθάνονται τὴν εὐλογίαν, ἣν φέρει μετ' ἑαυτῆς ἡ εὐσυνείδητος ἐργασία, ὅπως ὑπέδειξεν ἤδη εἰς αὐτοὺς ὁ παιδαγωγός· διὰ τοῦτο δὲ καὶ εἰς τὸ ἐξῆς ζητοῦσαι νὰ ἐκτελέσωσι τὰς ἑαυτῶν ὑποχρεώσεις μετὰ μείζονος ζήλου. Οὕτω δὲ καὶ ἡ βούλησις αὐτῶν ἀπαλλάττεται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τῶν θελημάτων τῆς φιληθονίας.

β'. *Ἡ ἀσκήσις τοῦ τροφίμου εἰς τὴν αὐτοτέλειαν.*

1. Μέχρι τοῦδε εἶχομεν ἐν νῶ τρόπον τοῦ πράττειν, κατ' ὃν ὁ τροφίμος ἐκτελεῖ ἐργασίαν ἐπιβαλλομένην αὐτῷ, καὶ κατ' ὃν καταλείπεται αὐτῷ ἐλευθερία μόνον, ὡς πρὸς τὴν καλὴν ἢ κακὴν ἐκτέλεσιν αὐτῆς, τὴν ἀποπεράτωσιν αὐτῆς ἀκριβῶς κατὰ τὸν ὠρισμένον χρόνον ἢ οὐχί, καὶ ὡς πρὸς τὴν μὴ ἐκτέλεσιν αὐτῆς. Εἶναι δ' ὅμως ἀνάγκη σὺν τῷ χρόνῳ νὰ παρέχωμεν ἐλευθερίαν τῷ τροφίμῳ καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐκλογὴν αὐτοῦ τοῦ πράττειν.

Τοῦτο δὲ πρέπει νὰ πράττωμεν ἔχοντες πρῶτον πρὸ ὀφθαλμῶν τὸν σκοπὸν, ὃν ἐπιδιώκει ἡ ἀγωγή. Ἐνθυμούμεθα δηλ. ὅτι διὰ τῆς ἀγωγῆς σκοποῦμεν νὰ διαμορφώσωμεν ἀμέσως τὸν ἠθικὸν τοῦ τροφίμου χαρακτήρα· τοῦ ἠθικοῦ δ' ὅμως χαρακτήρος χαρακτηριστικὸν γνώρισμ' εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀποφασίζει ἀφ' ἑαυτοῦ, αὐτεξουσίως πράξιν τινα χωρὶς νὰ ἐξαναγκάζεται ὑπ' ἄλλων. Ἡ αὐτεξουσιότης δ' ὅμως αὕτη δὲν ἐπιτυγχάνεται ἀφ' ἑαυτῆς ἀνευ ἀσκίσεως.

Πρὸς δέ, προβαίνουσης τῆς ἀναπτύξεως τοῦ παιδός, ἐξεγείρεται παρ' αὐτῷ αἰὲ μᾶλλον ἡ ἀνάγκη πρὸς τὸ αὐτοτελῶς πράττειν. (Ὅσο δηλ. μᾶλλον ἀναπτύσσεται ἡ ἠθικὴ αὐτοῦ γνώσις, τοσοῦτο περισσότερο ἐνισχύεται παρ' αὐτῷ ἡ πεποίθησις ὅτι νῦν αὐτὸς γνωρίζει τί ὀφείλει νὰ πράττῃ καὶ τί ὀφείλει νὰ πορευθῆ, ἐὰν δέ τις ἐξακολουθῇ περιορίζων καὶ ἐπιμελῶς ἀνὰ πᾶν βῆμα καθοδηγῶν αὐτόν, ἐκλαμβάνει τοῦτο ὡς ἄτοπον καὶ ἀνυπόφορον περιορισμόν.

Ἐπιθυμεῖ π. χ. ὁ τροφίμος τῶρα πλέον νὰ εἶναι κύριος τοῦ ἐλευθέρου χρόνου αὐτοῦ καὶ νὰ ἐκλέγῃ ὁ ἴδιος τὴν κατὰ τὰς ὥρας τῆς ἀναπαύσεως ἐνασχόλησιν καὶ διασκεδάσιν. Καὶ τὸν χρόνον δὲ τῆς ἐκτελέσεως τῆς ἑαυτοῦ ἐργασίας προτιμᾷ νὰ ὀρίξῃ αὐτὸς κατὰ τὸ δοκοῦν. Ὅμοίως ἐπιθυμεῖ νὰ αποφασίσῃ ἐλευθέρως, ἐὰν θὰ μετᾷσχῃ ἢ μὴ τῶν διασκέδασεων τῶν συμπαικτῶν καὶ φίλων, νὰ δαπανᾷ κατὰ βούλησιν τὰ χρήματα αὐτοῦ, χωρὶς νὰ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἐρωτᾷ πρότερον, ἐὰν τοῦτο εἶναι ἐπιτετραμμένον ἢ μή.

Ἡ τάσις λοιπὸν αὕτη πρὸς αἰὲ μείζον' ἐλευθερίαν καὶ αὐτοτέλειαν



εἶναι τελείως φυσική, ἀνταποκρινομένη πληρέστατα πρὸς τὴν αἰεὶ προϋ-  
οὔσαν ἀνάπτυξιν τοῦ τροφίμου.

2. Διὰ τοῦτ' ὀφείλει ὁ παιδαγωγὸς νὰ παρέχῃ εἰς τὸν τροφίμον  
εὐκαιρίαν πρὸς τὸ ἐλευθέρως καὶ αὐτοτελῶς πράττειν, τὸ μὲν, ὅπως  
ἀσκήσῃ αὐτὸν εἰς τοῦτο, τὸ δ' ὅπως ἀνταποκριθῇ εἰς τὴν δεδικαιολογη-  
μένην πρὸς τοῦτο ἀπαίτησιν αὐτοῦ. Ἄς ἀφήνῃ λοιπὸν αἰεὶ μείζον'  
ἐλευθερίαν εἰς τὸν τροφίμον ὅσον ὀφορεῖ τὴν κατανομήν καὶ χρησι-  
μοποίησιν τοῦ χρόνου, τὴν ἐκλογὴν τῆς διασκεδάσεως καὶ ψυχαγωγίας,  
τὴν δαπάνην τῶν χρημάτων κ.λ. κ.λ. Ἐὰν δέ τις τῶν τροφίμων μὴ  
θέλῃ νὰ κάμῃ χρῆσιν τῆς εἰς αὐτὸν παρεχομένης ἐλευθερίας ἢ ἐκ δει-  
λίας ἢ ἐκ φόβου πρὸ τοῦ συναισθήματος τῆς εὐθύνης, ἣν ὑπέχει διὰ  
τὰς ἑαυτοῦ πράξεις, ὡς παρορμαῖται πρὸς τοῦτο. Δὲν πρέπει νὰνε-  
χώμεθα, ὅπως οὗτος διαρκῶς χαλινογῶγῃται καὶ διευθύνῃται, ὡς μι-  
κρὸς παῖς, διότι οὕτω δὲν δυνάμεθα νὰ μορφώσωμεν τὸν χαρακτήρ'  
αὐτοῦ. Ἀλλὰ τοιαῦται περιπτώσεις ἀνήκουσιν εἰς τὰς ἐξαιρέσεις, κατὰ  
κανόνα δὲ πάντες οἱ τροφίμοι χαιρετίζουσι μετ' ὑπερηφανίας τὴν πρὸς  
τὸ αὐτοτελῶς πράττειν παρεχομένην εὐκαιρίαν καὶ μετ' εὐγνωμοσύνης  
καὶ χαρᾶς ἀποδέχονται ταύτην.

3. Ἐὰν δ' ὅμως λάβωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἐν τῷ κατόπιν πρα-  
κτικῷ βίῳ πολυμερῆ καὶ πολυσχιδῆ τοῦ τροφίμου δρασίμ, θὰ ἴδωμεν  
ὅτι ἡ εὐκαιρία, ἣτις νῦν παρουσιάζεται αὐτῷ πρὸς τὸ αὐτοτελῶς πράτ-  
τειν, εἶναι λίαν περιορισμένη. Διὰ τοῦτο εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖον,  
ὅπως τὸ πραγματικῶς πράττειν ἐπεκταθῇ ἔτι μᾶλλον διὰ τοῦ κατὰ  
διάνοιαν ἢ κατὰ φαντασίαν πράττειν. Τοῦτο δ' ἐγκείται ἐν τούτῳ,  
ὅτι καθοδηγούμεν τὸν τροφίμον, ὅπως μετατεθῇ κατὰ φαντασίαν εἰς  
ᾠρισμένην τοῦ βίου περίπτωσιν καὶ ἀναπαραστήσῃ ἐν ἑαυτῷ πῶς θὰ  
ἔπραττεν, ἐὰν εἰρίσκετο εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην. Τοῦτο γίνεται  
κατὰ τὴν διδασκαλίαν καὶ διὴ ἐν τῷ πέμπτῳ εἰδολογικῷ σταδίῳ τῶν  
Φρονηματιστικῶν μαθημάτων (πρβλ. ἄνωτ. ἐν σελ. 253—4).

Ἄλλο μέσον, ὅπως καθοδηγήσωμεν τοὺς μαθητὰς εἰς τὸ κατὰ φαν-  
τασίαν πράττειν, εἶναι τὰ κατάλληλ' ἀναγνώσματα. Οἱ τροφίμοι  
μετατίθενται κατ' αὐτὰ αὐτομάτως εἰς τὰς σχέσεις καὶ καταστάσεις  
τῶν ἀπεικονιζομένων προσώπων καὶ μετὰ τούτων τοῦτο μὲν ἐπιδιώ-  
κουσι, πρὸς ἐκεῖνο δ' ἀντίστανται. Ἡ ὕλη δ' ὅμως τῶν ἀναγνωσμά-  
των τούτων πρέπει νὰ εἶναι κατάλληλως ἐκλείεγμένη καὶ ἐν ἀνάγκῃ  
νὰ ἐξετάζηται ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ διδασκάλου καὶ τῶν μαθητῶν.  
Παραμύθια, μῦθοι, παραδόσεις, διηγήματα, μυθιστορήματα κ.λ. πα-  
ριστῶσι τὸν κόσμον διάφορον τῆς πραγματικότητος. Διὰ τοῦτο εἶναι  
ἀνάγκη, ὅπως διὰ κοινῆς τινος συζητήσεως ἐξαρθῇ τὸ σπουδαῖον καὶ  
πολύτιμον τοῦ περιεχομένου αὐτῶν, διότι ἄλλως οἱ παῖδες παράγονται  
εἰς παραβόλους πράξεις καὶ εἰς πλάνας. Ἐὰν δέ τις μὴ εὕρισκῃ και-

ρὸν πρὸς τὴν τοιαύτην τοῦ περιεχομένου ἔρευναν, ἢ μὴ θεωρῆ ἑαυτὸν κατάλληλον πρὸς τοῦτο, ὡς ἀπαγορεύη μᾶλλον τὰ τοιαῦτ' ἀναγνώσματα καὶ ὡς παρέχη τοῖς τροφίμοις ἄλλα, ἄλλου περιεχομένου. Ἐν γένει δ' ὡς ἀναγιγνώσκουσιν οἱ νέοι πρὸ παντὸς ποιητικὰ προϊόντα καὶ ἱστορικὰ γεγονότα, ἅτιν' ἐποπτικῶς ἀπεικονίζουσι τὸ καλόν, τὸ ἀληθές καὶ τὸ ἀγαθὸν τοῦ κόσμου καὶ τὰς σχέσεις αὐτῶν. Οἱ μαθηταὶ νῦν μὲν κατὰ φαντασίαν, εἶτα δ' ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ καὶ πραγματικῶς θὰ δρῶσιν εὐκολώτερον κατὰ τὰ ἐντεῦθεν διδάγματα.

Καὶ ἐν ἐλευθέρῳ δὲ συζητήσῃ παρορμηθῶμεν τοὺς μαθητὰς εἰς τὸ φανταστικῶς πράττειν, συζητοῦντες μετ' αὐτῶν πᾶσαν δυνατὴν τοῦ βίου σχέσιν, π.χ. ἀγορὰν καὶ πώλησιν, τὴν σχέσιν τοῦ ἐργάτου πρὸς τὸν ἐργοδότην καὶ τὰνάπαιλιν, τὴν σχέσιν τῶν ὁμοτέχνων πρὸς ἀλλήλους, τοῦ ἀτόμου πρὸς τὴν ἐκκλησίαν, τὸ κράτος κ.λ., ἢ, ἔχοντες ἐν νῷ ὁρισμένας ἠθικὰς σχέσεις π.χ. τὸ ἄρχειν ἑαυτοῦ, τὴν τιμιότητα, τὴν σφαιροσύνην, τὴν ἐγκράτειαν, συζητοῦμεν περὶ αὐτῶν μετὰ τῶν μαθητῶν ἀπὸ πάσης ἐπόψεως ἔχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν πάντοτε τὸν βίον τῶν μαθητῶν, ἰδίᾳ δὲ τὸν σχολικὸν βίον αὐτῶν. Τοῦτου γιγνομένου, αἱ συζητήσεις εἰσδύουσι βαθέως εἰς τὰς ψυχὰς τῶν παιδῶν· εἴμεθα βέβαιοι ὅτι οἱ μαθηταὶ ἐννοοῦσιν ἡμᾶς καὶ ὅτι ζωηρῶς διαφέρονται διὰ τὸ ὑπὸ συζήτησιν θέμα. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ αἱ συζητήσεις αὗται δύνανται νὰ ἐπηρεάσωσι τὴν μετὰ ταῦτα συμπεριφορὰν τῶν τροφίμων καὶ νὰ συντελέσωσιν εἰς τὴν μόρφωσιν τῆς βουλήσεως αὐτῶν. Ὡραῖα καὶ ἐπιτυχῆ παραδείγματα διὰ τοιαύτας συζητήσεις εὐρίσκομεν παρὰ τῷ F. W. Förster ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ *Jugendlehre καὶ Schule und Charakter*.

### γ'. Ἡ ἠθικὴ ποινὴ.

1. Ὁ παιδαγωγὸς ὀφείλει νὰ παρακολουθῆ πάντοτε μετὰ προσοχῆς τὰς πρὸς τὴν αὐτοτέλειαν ἀποπείρας τῶν τροφίμων, ἐὰν δ' ἐν τῇ ἀποπείρᾳ ταύτῃ προσκρούωσι κατὰ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, τιμωρεῖ αὐτούς. Τὸ αὐτὸ δὲ μέσον τῆς ἀγωγῆς μεταχειρίζεται καὶ ἐν πάσῃ ἄλλῃ περιπτώσει, καθ' ἣν οἱ τροφίμοι ὑποπίπτουσιν εἰς ἠθικὰ σφάλματα. Κατὰ ταῦτα πλὴν τῶν τῆς Κυβερνητικῆς ποινῶν, ἔχομεν καὶ τὰς ποινὰς τῆς κυρίως ἀγωγῆς, ὡς ἐφαρμόζομεν ἐπὶ παραπτώματων διακρίσεων ἐκείνων, καθ' ἃ ἐφαρμόζομεν ἐκεῖνας. Ἐγὼ δηλ. ἡ Κυβερνητικὴ τιμωρεῖ τὴν ἀμέλειαν, τὴν ἀπροσεξίαν, τὴν φλυαρίαν κ.λ. ἡ ἀγωγή τιμωρεῖ τὸ ψεῦδος, τὴν ἀπάτην, τὴν φιληδοξίαν, τὴν ἀσυνειδησίαν, τὴν κλοπὴν κ.λ. ἐν συντόμῳ τὰ πρὸς τὰς ἠθικὰς ἐντολὰς καὶ ἀπαγορεύσεις ἀναφερόμενα πταίσματα.

Καὶ ὁ σκοπὸς δὲ τῶν δύο τούτων ποινῶν εἶναι **διάφορος**. Ἡ

ποινή τῆς Κυβερνητικῆς ἐπιδιώκει νὰ ἐπιβάλλῃ εἰς τὸν τρέφιμον τακτικὴν συμπεριφορὰν καὶ νὰ ἐθίσῃ αὐτὸν εἰς τὰς ἐμμέσους ἀρετάς· ἡ ἀγωγή τοῦναντίον τιμωρεῖ, ὅπως βελτιώσῃ ἠθικῶς τὸν τρέφιμον, ἦτοι, ὅπως θεραπεύσῃ αὐτὸν τῶν ἠθικῶν σφαλμάτων, περὶ ὧν ἄνωτέρω ἐγένετο λόγος. Διὰ τοῦτο δὲ τὰς τῆς ἀγωγῆς ποινὰς καλοῦμεν καὶ ἠθικὰς ποινὰς. Πρὸς δὲ κατὰ τὴν ἐπιβολὴν τῶν ποινῶν τῆς Κυβερνητικῆς δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ λάβῃ ὁ μαθητὴς γνῶσιν τοῦ ἀπτώματος τῆς συμπεριφορᾶς αὐτοῦ, ἥτις προεκάλεσε τὴν τιμωρίαν. Ἡθικὴ δ' ὅμως βελτίωσις εἶναι ἀδύνατος ἄνευ σαφοῦς γνώσεως τοῦ τε παραπτώματος καὶ τῆς ὀρθῆς πράξεως. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ αἱ ἠθικαὶ ποινὰς δὲν εἶναι ἀποτελεσματικαί, ἐὰν μὴ κατανοήσωσι πρότερον οἱ τρέφιμοι ὅτι περιέπεσαν εἰς παράπτωμα, καὶ πῶς ὄφειλον νὰ πράξωσι.

2. Κατὰ ταῦτα, ὅταν τρέφιμός τις σφαλῇ ἀπὸ ἠθικῆς ἐπόψεως, ὁ παιδαγωγὸς ὀφείλει πρώτιστα νὰ ἐξετάσῃ τὴν γνῶσιν αὐτοῦ καὶ ἀναλόγως τῶν περιοτάσεων νὰ συμπληρώσῃ καὶ διορθώσῃ αὐτήν. Πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον διαλέγεται πρὸς αὐτὸν κατ' ἰδίαν, ὃ δὲ τρέφιμος ὀφείλει αὐτὸς νὰ ἐκθέσῃ τὴν ἑαυτοῦ πράξιν· πρὸς δὲ προκαλεῖ αὐτὸν ὁ παιδαγωγός, ὅπως ὁ ἴδιος κρίνῃ τὴν συμπεριφορὰν, ἣν ἔδειξε, καὶ εἴτῃ πῶς ὄφειλε νὰ πράξῃ. Κάλλιστα δὲ δύναται νὰ γίνῃ τοῦτο, ὑπομιμνησκομένων γνωστῶν συγκεκριμένων περιπτώσεων ἐκ τοῦ Φρονηματιστικοῦ μαθήματος καὶ τῶν ἐντεῦθεν ἐξαχθέντων γνωμικῶν. Οὕτω σαφῶς ἐννοεῖ ὁ τρέφιμος τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ τῆς πράξεως, ἣν ἔπραξε καὶ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, καὶ τότε ἐξεγείρεται ἡ βασανίζουσα τύψις τῆς συνειδήσεως καὶ ἡ πικρὰ μεταμέλεια. Εἰς ταῦτα τὰ δυσάρεστα συναισθήματ' ἐνυπάρχει ἤδη ἐν εἶδος ποινῆς, καὶ διὰ τοῦτο ταῦτ' ἀποτελοῦσιν ἰσχυρὰν πρὸς βελτίωσιν ὤθησιν. Ἡ τύψις δ' ὅμως τῆς συνειδήσεως καὶ ἡ μεταμέλεια εἶναι σπουδαῖαι πνευματικαὶ καταστάσεις καὶ διὰ τὰς πραγματικὰς τῆς ἀγωγῆς ποινὰς· τῷ συναισθανομένῳ τὴν τύψιν τῆς συνειδήσεως καὶ πικρῶς μετανοοῦντι φαίνεται ἡ ἐπιβληθεῖσα ποινὴ δικαιότερα καὶ ἐπαξιωτέρα, δι' ἣ καὶ εὐκολώτερον διορθοῦται διὰ ταύτης.

3. Ἀφοῦ δ' οὕτω προπαρασκευάσωμεν τὸ ἔδαφος διὰ τὴν κυρίως ποινήν, ἐπιβάλλομεν ταύτην· ἐφ' ὅσον δ' εἶναι δυνατὸν ἐφαρμόζομεν καὶ εἰς τὰς τῆς ἀγωγῆς ποινὰς τὴν αὐτὴν ἀρχήν, ἣν ἠκολουθήσαμεν καὶ εἰς τὰς τῆς Κυβερνητικῆς. Ἡτοι, κατὰ τὸ δυνατόν, προσαρμόζομεν ταύτας τῷ παραπτώματι. Ὁ κακὴν χρῆσιν τῆς ἑαυτοῦ ἐλευθερίας ποιούμενος, στερεῖται ταύτης ἐπὶ τινα χρόνον ἢ καὶ παντελῶς. Τὸν ψεύστην δὲν πιστεύομεν ἐπὶ τινα χρόνον. Διὰ τὸν κρυψιφαγοῦντα ἢ ὑπεξαίρεσαντὰ τι κλειδώνομεν ἐπιμελῶς πάντα καὶ δὲν ἐπιτρέπομεν αὐτῷ νὰ εἰσέλθῃ ἐπὶ τινα χρόνον εἰς διαμερίσματα, ἐν οἷς τὰ πάντα εὐρίσκονται ἐλεύθερα. Εἰς τὸν σπάταλον καὶ ἐν φιληδονίαις δαπανῶντα:

τὰ ἑαυτοῦ χρήματα περιορίζομεν τὸ διδόμενον χρηματικὸν ποσόν, ἢ καὶ ἐπὶ τινα χρόνον οὐδὲν δίδομεν. Τὸν ἀλαζόνα καταισχύνομεν πρὸ τῶν ἄλλων κ.λ. Ἐν ταῖς τοιαύταις σωφρονιστικαῖς ποιναῖς διαγιγνώσκουσιν οἱ μαθηταὶ τὰ φυσικὰ ἐπακολουθήματα τῶν παραπτωμάτων αὐτῶν, καὶ, ἐπειδὴ τὰ ἐπακολουθήματα ταῦτα εἶναι πολὺ δυσάρεστα καὶ ὀδυνηρά, ἀγωνίζονται κατὰ τῶν κακῶν ἐπιθυμιῶν, ἃς ἔχουσι, καὶ προσπαθοῦσι νὰ μὴ ἐλθῶσι τοῦ λοιποῦ εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον. Δὲν ἐπιτρέπεται δ' ὅμως νὰ φήνωμεν τοὺς μαθητὰς νὰ συναισθάνωνται ἐπὶ πολὺ τὰ κακὰ ἐπακολουθήματα τοῦ ψεύδους, τῆς κρυψιφαγίας κ.λ. Ἡ πρὸς αὐτοὺς ἐμπιστοσύνη πρέπει νὰ φαιρῆται μόνον παροδικῶς ἕνεκα λόγων, οὓς θὰ ἐξετάσωμεν ἐν τῷ ἑπομένῳ κεφαλαίῳ.

4. Συνήθης ποινὴ διὰ πᾶν εἶδος ἠθικοῦ παραπτώματος εἶναι καὶ ἡ ἐπιπληξίς. Αὕτη δ' ὅμως πρέπει νὰ εἶναι ἑνταῦθ' ὅλιος διάφορος τῆς ἐν τῇ Κυβερνητικῇ, ἔνθα πρόκειται περὶ πταίσματος, ὡς πρὸς τὰς ἐμμέσους ἀρετὰς καὶ ἔνθ' αὕτη περιορίζεται εἰς συντόμους αὐστηρὰς λέξεις. Ὅταν δ' ὅμως πρόκειται περὶ ἠθικοῦ παραπτώματος, ἀποκλείεται παντελῶς ἡ σκληρότης καὶ ἡ ψυχρότης, διότι αὗται θὰ ἐπέδρων εὐκόλως ἀνειπαθητικῶς καὶ ἀποκρουστικῶς. Ἐν τῇ μορφῇ ταύτῃ πρέπει σαφῶς νὰ διαφαίνεται ἡ λύπη καὶ ὁ πόνος τοῦ παιδαγωγοῦ διὰ τὸ γεγόμενον παράπτωμα, οὕτω δὲ καὶ ἡ πρὸς τὸν πταίσαντ' εὐμένεια καὶ ἀγάπη αὐτοῦ. Οὕτω δὲ καὶ ἡ ἐπὶ τὸν τρόφιμον ἐπίδρασις αὐτοῦ εἶναι μείζων.

5. Ἄλλο πολὺ σπουδαῖον εἶδος τῆς ποινῆς τῆς ἀγωγῆς εἶναι τὸ **ὅτι μεταβάλλομεν τὰς πρὸς τὸν τρόφιμον σχέσεις ἡμῶν.** Ὁ παιδαγωγὸς π.χ. δὲν χαιρετίζει πλέον τὸν πταίσαντα μετὰ τῆς αὐτῆς φιλοφροσύνης, μετ' ἧς καὶ πρότερον, δὲν ἀστεΐζεται μετ' αὐτοῦ, ὅπως καὶ πρότερον κ.λ. κ.λ. Ὁ τρόφιμος ἐννοεῖ νῦν ὅτι ἡ συμπεριφορὰ του ἔβλαψεν αὐτὸν παρὰ τῷ παιδαγωγῷ, ἡ δὲ σκέψις αὕτη βασανίζει αὐτὸν τοσούτῳ περισσότερον, ὅσῳ στενώτερον μετὰ τοῦ παιδαγωγοῦ συνδέεται καὶ περισσότερον ἀγαπᾷ αὐτόν· οὕτω δ' ἐξεγείρεται παρ' αὐτῷ ἡ ἐπιθυμία πρὸς βελτίωσιν. Καὶ ἀπὸ τῆς ἐπόψεως δὲ ταύτης παρατηρεῖται μεγάλη ἀντίθεσις μεταξὺ Κυβερνητικῆς καὶ Ἀγωγῆς. Εὐθὺς μετὰ τὴν ἐφαρμογὴν παιδονομικοῦ τινος μέτρου, ἀπειλῆς, ποινῆς κ.λ. διδάσκει ὁ διδάσκαλος κατὰ τὸν αὐτὸν φιλόφρονα τρόπον, καθ' ὃν καὶ πρότερον, χωρὶς νὰ μνησικακῆ κατὰ τοῦ μαθητοῦ, διότι ἑνταῦθα δὲν πρόκειται νὰ τιμωρήσῃ τις βαρῆα παραπτώματα. Τὰ μέτρα δ' ὅμως τῆς ἀγωγῆς διευθύνονται τοῦναντίον κατ' ἠθικῶν πταισμάτων καὶ διὰ τοῦτο εἶναι ἀναγκαῖα αἰσθητὴ μεταβολὴ τῆς πρὸς τοὺς τροφίμους συμπεριφορᾶς τοῦ παιδαγωγοῦ. Οὕτω δυνάμεθα νὰ καταστήσωμεν μᾶλλον συνειδητὸν εἰς τοὺς τροφίμους τὸ μέγεθος τοῦ παραπτώματος, εἰς δ'

περιέπεσαν. Εὐνόητον δ' ὅμως, ὅτι ὁ παιδαγωγὸς ἀναλαμβάνει τὴν προηγούμενον φιλόφρονα τόνον καὶ τὴν προηγουμένην φιλόφρονα συμπεριφορὰν εὐθύς, ὡς ἀναγνωρίση παρὰ τοῖς τροφίμοις σημεῖα πραγματικῆς βελτιώσεως.

6. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν σωματικὴν ποινὴν φρονοῦμεν ὅτι, προκειμένου περὶ ἠθικῶν παραπτωμάτων, πρέπει νὰ ποφεύγωμεν ταύτην μετὰ μείζονος προσοχῆς ἢ προκειμένου περὶ παραπτωμάτων ἀναφερομένων εἰς τὴν ἐξωτερικὴν συμπεριφορὰν. Διὰ σωματικῶν πόνων δὲν δυνάμεθ' οὔτε τὴν ἠθικὴν γνῶσιν νὰ αναπτύξωμεν, οὔτε τὴν βούλησιν νὰ ἐνισχύσωμεν. Τὸ μόνον δ' ὕπερ κατορθοῦμεν εἶναι νὰ συντελέσωμεν, ὅπως γεννηθῆ πεῖσμα καὶ πανουργία.

7. Ἐν τῇ ἀγωγῇ τέλος δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη παραινέσεως καὶ ἀπειλῆς, διότι ἐν ταύτῃ πρόκειται περὶ ἠθικῶν πραγμάτων, αἱ δὲ πρὸς ταῦτα σχετιζόμεναι ἀπαιτήσεις εἶναι γνωσταὶ τῷ τροφίμῳ. Διὰ τοῦτο σιωπηλῶς προὑποθέτει ὁ παιδαγωγὸς ὅτι οὗτος καὶ θάκοιλουθῆσιν ταύταις.

#### δ . Ἐκτίμησις καὶ ἐμπιστοσύνη.

1. Διὰ τῆς ἐπιπλήξεως καὶ τῶν ἄλλων ποινῶν καθιστῶμεν εἰς τοὺς μαθητὰς βαθέως συνειδητὰ τὰ ἑαυτῶν σφάλματα. Ἐὰν δ' ὅμως συμβαίη τοῦτο πολλάκις ὁ τροφίμος ἀποπαρρύνεται, ἀποβάλλει πᾶσαν περὶ ἑαυτοῦ ἐλπίδα καὶ καθίσταται ἀεὶ χείρων ἀντὶ νὰ βελτιώνηται. Διὰ τοῦτ' ὀφείλομεν νὰ εἴμεθα φειδωλοὶ ὡς πρὸς τὴν τῶν μέτρων τούτων χρῆσιν, καὶ νὰ προτιμῶμεν ἀντὶ τούτων ἄλλ' ἅτιν' ἐπιδρῶσιν ἀντιθέτως, ἥτοι μέτρα, ἅτινα ἐμβάλλουσιν εἰς τὸν τροφίμον θάρρος καὶ αὐτοπεποίθησιν.

Θάρρος δὲ καὶ αὐτοπεποίθησις δύνανται νὰ αναπτυχθῶσιν ἐν τινὶ ἀνθρώπῳ μόνον ἐκ τῆς πεποιθήσεως, ὅτι δὲν εἶναι κακὸς καὶ διεφθαρμένος, ἀλλ' ὅτι δύναται τὸ ὀρθὸν νὰ πράττῃ· προὑποθέτουσιν ἄρα σεβασμὸν καὶ ἐκτίμησιν πρὸς ἑαυτόν. Ἄλλ' ἢ πρὸς ἑαυτοὺς ἐκτίμησις ἐξαρτᾶται παρὰ τοῖς παισὶ παντελῶς ἐκ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν φέρεται πρὸς αὐτοὺς ὁ παιδαγωγός.

2. Καὶ ὁ τόνος αὐτός, ὃν τῆρεῖ ὁ διδάσκαλος κατὰ τὴν μετὰ τῶν μαθητῶν ἀναστροφὴν, εἶναι σπουδαῖος. Ὁ τόνος οὗτος πρέπει νὰ εἶναι ἀπηλλαγμένος παντὸς προσβλητικοῦ καὶ ταπεινωτικοῦ. Διὰ τοῦτο ὁ διδάσκαλος δὲν πρέπει νὰ ἐπιτίθεται κατὰ τῶν μαθητῶν δι' ἀποτόμων λέξεων καὶ σκληρῶν ἐκφράσεων· ὁ περιβόητος τῶν ὑπαξιωματικῶν τόνος δὲν πρέπει νὰ κούηται ἐν τῷ σχολείῳ. Καὶ ἀπὸ τῆς ἐπόψεως δὲ ταύτης τελείως ἀπορριπτέαι εἶναι αἱ σωματικαὶ ποιναί· ὁ σωματικῶς τιμωρηθεὶς συναισθάνεται ἑαυτὸν ἀτιμασθέντα καὶ ἀποβάλλει

τὸν πρὸς ἑαυτὸν σεβασμὸν καὶ τὴν πρὸς ἑαυτὸν ἐκτίμησιν· οὕτω δ' ὁμῶς ἄγεται εὐθύτατα πρὸς τὴν ὁδὸν τῆς κακίας.

3. Μεγάλην σημασίαν ἔχει καὶ τοῦτο, *να βλέπη* δηλ. ὁ παιδαγωγὸς καὶ *να αναγνωρίζη* τὸ ἐν τῷ τροφίμῳ ἀγαθόν. Διὰ τοῦτο ὀφείλει *να* ἔξαιρη διαρρηδην, δσάκις ὁ τρόφιμος διέπρειψέ που διὰ τῆς ἑαυτοῦ συμπεριφορᾶς ἢ ὁπωσδήποτε διεκρέθη. Δύναται δὲ *να* δηλοῖ τὴν εὐαρεσκίαν αὐτοῦ καὶ διὰ τινος ἀμοιβῆς, οὐχὶ δὲ μόνον δι' ἐπαινετικῶν λέξεων. Οὕτω π.χ. παρέχει εἰς τὸν τρόφιμον, ὅστις οὐδέποτε ἐποιήσατο κακὴν τῆς ἐλευθερίας χρήσιν, μείζον' ἐλευθερίαν. Εἰς τὸν λέγοντα τὴν ἀλήθειαν δεικνύει ἐν πάσῃ περιπτώσει ἀπεριόριστον ἐμπιστοσύνην οὐδέποτε ἀπαιτῶν ἀποδείξεις καὶ μαρτύρια δι' ὅ,τι οὗτος λέγει. Εἰς τὸν οὐδέποτε κρυψιφαγοῦντα ἢ κλέπτοντα μαθητὴν ἐπιτρέπει ἐλευθέραν εἴσοδον εἰς πάντα τὰ δωμάτια καὶ σκευοφυλάκια. Τὸν καλὸν καὶ ἠθικὸν περιβάλλει, δοθείσης εὐκαιρίας, διὰ τιμητικῶν ἀξιωματίων καὶ ἀναθέτει αὐτῷ τιμητικὰς ἐντολάς. Τοῦναντίον δ' οὐδέποτε βεβαίως θὰ φαντασθῆ τις *να* ἀνταμείψῃ καλὴν τινα πράξιν ἢ ἠθικὴν τοῦ τροφίμου συμπεριφορὰν διὰ δωρεᾶς βιβλίων, ἐνδυμάτων, χρημάτων. Τοιαῦται δωρεαὶ εὐκόλως παράγουν τὸς τροφίμους *να* ἐκτιμῶσι τὰς ἀγαθὰς πράξεις μόνον ὡς μέσον πρὸς ἐπιτυχίαν ἐξωτερικῶν τινῶν ὠφελειῶν.

4. Πρὸς παῖδας καλὴν προδιάθεσιν ἔχοντας, εὐαγῶγους καὶ ἠθικῶς ἰσχυροὺς δύναται ὁ παιδαγωγὸς *να* φέρηται εὐκόλως κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε *να* μὴ ὑποστῆ βλάβην τινὰ ὁ πρὸς ἑαυτοὺς σεβασμὸς αὐτῶν, διότι λαμβάνει διαρκῶς σχεδὸν ἀφορμὴν πρὸς ἐκδήλωσιν τῆς ἐκτιμήσεως καὶ εὐαρεσκείας του. Τὸ πρῶμι' ἀποβαίνει δυσχερές πως προκειμένου περὶ παίδων, ἐχόντων κακὰ ἔθη καὶ κλίσεις. Παρὰ τούτοις δηλ. τοσοῦτον πλεονάζει πολλάκις τὸ κακόν, ὥστε ὁ παιδαγωγὸς ἔρχεται πάντοτ' ἐκ νέου εἰς πειρασμὸν *να* ἐλέγχῃ αὐτοὺς διὰ τὴν κακὴν συμπεριφορὰν των· κατὰ τὴν ἀντίληψιν αὐτοῦ οἱ τοιοῦτοι μαθηταὶ οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἀγυιόπαιδες, ψεῦσται, κλέπται, ἐκ γενετῆς κακοῦργοι. Ἀποδεικνύων δ' ὁμῶς οὕτω τὴν τελείαν αὐτοῦ πρὸς αὐτοὺς περιρρόνησιν οὐ μόνον δὲν βελτιοῖ αὐτούς, ἀλλὰ καὶ ὠθεῖ ἀσφαλέστερον πρὸς τὸν ὀλεθρον καὶ τὴν τελείαν διαφθοράν. Συμβαίνει δηλ. ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης ἐνταῦθα, ὅ,τι εἶδομεν ἐν τῇ Κυβερνητικῇ, προκειμένου περὶ εὐπειθείας. Ἐὰν φερώμεθα πρὸς τινα πάντοτε, ὡς πρὸς ψεύστην, πότην, κλέπτην, θάποβῆ οὗτος ἀσφαλῶς ψεύστης, πότης, κλέπτης. Καὶ ὁ ἠθικῶς ἀσθενὴς δύναται *να* ἐνισχυθῆ μόνον διὰ συμπεριφορᾶς προαγούσης τὴν πρὸς ἑαυτὸν ἐκτίμησιν· διὰ τοῦτο πρέπει καὶ παρ' αὐτῷ *να* ἀρχίσωμεν ἀπὸ τὸ καλόν, τὸ ὁποῖον ἔχει ἔτι. Τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην φορὰν ἐμφανίζεται παρ' ἐκάστῳ καλόν τι· ὁ ἀσθενέστατος π.χ. ἠθικῶς ἀντιτάσσεται ἀπαξ τῇ ἑαυτοῦ κλίσει· ὁ

παιδαγωγός. πρέπει ισχυρῶς νὰ τονίση τοῦτο καὶ ἐὰν ἐκ νέου περιπέση οὗτος εἰς παράπτωμα ὡς παραστήση τοῦτο ὡς διαφωνίαν πρὸς τὴν ἄλλοτε δειχθεῖσαν τοῦ τροφίμου συμπεριφορὰν· λέγει π.χ. εἰς τὸν μαθητὴν τοῦτον ὅτι θεωρεῖ αὐτὸν κατὰ βάθος καλὸν καὶ εὐγενῆ, καὶ ὅτι οὗτος κατ' ἐπανάληψιν ὄντως ἔδειξεν ὅτι δύναται νὰ εἶναι εἰλικρινής, ἀνυπόκριτος καὶ ἔντιμος.

Διὰ τοιούτων λόγων δεικνύομεν καὶ τῷ ἠθικῶς τελείως καταπεπωκότι ὅτι δὲν ἀποβάλλομεν πᾶσαν δι' αὐτὸν ἐλπίδα, ἀλλ' ἐξακολουθοῦμεν ἐκτιμῶντες καὶ ὑποληπτόμενοι αὐτόν. Οὕτω δ' οὗτος κερδαίνει νέαν πρὸς ἑαυτὸν ἐμπιστοσύνην καὶ δεικνύει νέας καλὰς προθέσεις. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἐσώθησαν πολλοὶ νέοι, οἵτινες διὰ περιφρονητικῆς πρὸς αὐτοὺς συμπεριφορᾶς θὰ παρήγοντο μᾶλλον εἰς τὴν ἀναίσθησίαν καὶ τὸ ἐγκλημα.

5. Τῇ θεορτῇ ἐκτιμῆσει τοῦ καλοῦ παρὰ πᾶσι τοῖς τροφίμοις, οὐ μόνον τοῖς καλοῖς καὶ κακοῖς, ἀλλὰ καὶ τοῖς χειρίστοις, ἀνάγκη νὰ συμβαδίῃ καὶ διαρκῆς πρὸς αὐτοὺς ἐμπιστοσύνη· διὰ τοῦτο δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐπαναλαμβάνωμεν διαρκῶς : «ἐσὲ δὲν ἔμπορῶ νὰ σὲ πιστεύσω, διότι μίαν φορὰν μοῦ εἶπες ψεύματα». Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον δὲν ἐπιτρέπεται νὰ λέγωμεν πάντοτ' εἰς ἄλλον : «νὸ μὴ ἐπαναλάβῃς πάλιν τοῦτο ἢ ἐκεῖνο», ἢ νὰ ἐκφράζωμεν ἐκ τῶν προτέρων τὴν προσδοκίαν : «τὸ γνωρίζω ὅτι ἡ συμπεριφορὰ σου δὲν θὰ εἶναι πάλιν καλή, ἢ εἶμαι βέβαιος ὅτι τὸ βράδυ θὰ ὑπάγῃς εἰς τὴν οἰκίαν σου νυκτωμένα» κ.λ. Πολλῶ δὲ μᾶλλον πᾶσα λέξις καὶ πᾶσα πράξις τοῦ παιδαγωγοῦ ἔστω τοιαύτη, ὡς εἰ οὗτος νομίζει αὐτόδηλον ὅτι σφάλμα ἀπαξ γενόμενον δὲν θὰ ἐπαναληφθῇ. Ἡ ἐμπιστοσύνη αὕτη εἶναι τὸ ἄριστον μέσον πρὸς διόρθωσιν τοῦ ψεύστου, τοῦ πότου, τοῦ κλέπτου· διότι αἱ πράξεις ἀνθρώπου τινὸς ὑπ' οὐδενὸς ἐπηρεάζονται τοσοῦτον, ὅσον ὑπὸ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν οἱ ἄλλοι σκέπτονται περὶ αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο ὀρθῶς λέγεται ὅτι δὲν δύναται νὰ πολεσθῇ ἄνθρωπός τις, ἐφ' ὅσον ἀληθῶς πιστεύομεν αὐτόν.

Διὰ τοῦτο ὑπὲρ πάντ' ἄλλον ὁ παιδαγωγός ὀφείλει νὰ πιστεύῃ εἰς τοὺς ἀναγώγους τροφίμους καὶ εἰς τοὺς χειρίστους μεταξὺ αὐτῶν, νὰ προσπαθῇ δὲ καὶ νὰ πείσῃ αὐτοὺς περὶ τῆς πρὸς αὐτοὺς ἐμπιστοσύνης του.

6. Ἡ ἐμπιστοσύνη δ' ὅμως, ἣν ὀφείλει νὰ δεικνύῃ ὁ παιδαγωγός πρὸς τοὺς ἑαυτοῦ τροφίμους, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ καθιστᾷ αὐτὸν τυφλὸν καὶ ἀμέριμον ὡς πρὸς τὰ παραπτώματα καὶ τὰς παρεκτροπὰς αὐτῶν. Ὄφείλει πάντοτε νὰ λαμβάνῃ πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἠθικὴν αὐτῶν ἀδυναμίαν, ἧς ἕνεκα εὐκόλως οὗτοι ὑπέκεινται εἰς πειρασμόν. Μέγα π.χ. ἀσκοῦσι θέλητρον διὰ τοὺς πλείστους παῖδας λιχνεύματα παντὸς εἴδους, ὡσαύτως δὲ καὶ τὰ χρήματα, ἀφοῦ ἐγνοήσωσιν ὅτι

ταῦτ' ἀποτελοῦσιν ἄριστον μέσον πρὸς ἀπόκτησιν ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς ἀπολαύσεως. Διὰ τοῦτο εἶναι πολὺ ἐπικίνδυνον νὰ καταλείπη τις πρόχειρ' ἐδέσματα πολὺ ἀρέσκοντ' εἰς τοὺς παῖδας ἢ χρήματα, διότι ὀλίγοι εἶναι οἱ παῖδες, οἵτινες δύνανται νάντιστῶσιν εἰς τὸν πειρασμόν· οἱ πλεονες παράγονται διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἀσφαλῶς εἰς τὴν λιχνεῖαν καὶ ταύτης ἔνεκα εἰς τὸν δόλον καὶ τὴν ἀπάτην, κατ' ἀκολουθίαν δὲ καὶ τὴν κλοπὴν. Δὲν πρέπει λοιπὸν νάντιλαμβανώμεθα τὴν ἐμπιστοσύνην κατὰ τοιοῦτον τρόπον· πολλῶ μᾶλλον ὀφείλομεν νἀπομακρύνωμεν ἀπ' αὐτῶν κατὰ τὸ δυνατόν τὸν πειρασμόν καὶ δὴ τοσοῦτῳ μᾶλλον, ὅσῳ εἶναι νεώτεροι, κατ' ἀκολουθίαν δὲ νὰ προφυλάττωμεν ἀπ' αὐτοὺς ἀντικείμενα, οἷα τάνωτέρω. Τοῦτο δ' ὅμως πρέπει νὰ πράττωμεν, ὡς κατὰ τύχην, χωρὶς νὰ παράσχωμεν εἰς τοὺς παῖδας οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην ὑπόνοιαν ὅτι δυσπιστοῦμεν πρὸς αὐτούς. Τὸ αὐτὸ δὲ πράττωμεν καὶ ὅταν ἐκ φόβου ἠθικῆς βλάβης ἀπομακρύνωμεν αὐτοὺς ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς ἀναστροφῆς· καὶ ἔνταῦθα δηλ. δὲν πρέπει νὰ ἐκδηλώνωμεν οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην δυσπιστίαν, ἀλλὰ νὰ εὔρωμεν ἄλλην δικαιολογίαν τῆς ἀπαγορεύσεως ἡμῶν.

Πρὸ πάντων δ' ὡς προφυλάττεται τῆς ὑπερβολικῆς ἐμπιστοσύνης διδάσκαλος οὕτω κεκτημένος κῆρος, ἴδρα δ' ὁ πρωτόπειρος, διότι τὴν ὑπερβολικὴν ταύτην ἐμπιστοσύνην δύνανται νὰ ἐκλάβωσιν εὐκόλως οἱ μαθηταὶ ὡς εὐήθη ἀγαθότητα, τύφλωσιν ἢ περιορισμένην ἀντίληψιν. Ἐξ ἄλλου δ' ὅμως δὲν ἐπιτρέπεται νὰ βασανίζη τις καὶ τυραννῇ τοὺς παῖδας διὰ τῆς ὑπερβολικῆς δυσπιστίας. Καὶ ἔνταῦθ' ἰσχύουσι τάρχαϊα φητὰ πᾶν μέτρον ἄριστον· καὶ μηδὲν ἄγαν.

### Τελικὴ παρατήρησις.

1. Ἀνωτέρω πραγματευόμενοι τὴν Κυβερνητικὴν καὶ τὴν κυρίως Ἀγωγὴν ἐζητήσαμεν νὰ χωρίσωμεν καὶ διακρίνωμεν θεωρητικῶς ἀλλήλων τινά, ἅτιν' ἐν τῇ πράξει ἐμφανίζονται ἠνωμένα. Καλὸν πρότυπον, καλὸν παράδειγμα π. χ. παιδαγωγοῦ ἐθεωρήσαμεν ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῆς κυρίως ἀγωγῆς. Τὸ αὐτὸ εὔρωμεν καὶ ὅτ' ἐποιούμεθα λόγον περὶ τῆς μορφώσεως ἠθικῶν ἀρχῶν καὶ ἀξιωμάτων. Ὡσαύτως δ' ὅμως εἶδομεν ὅτι τὸ παράδειγμα τοῦ διδασκάλου εἶναι σπουδαῖον μέτρον τῆς Κυβερνητικῆς. Ἀνάλογόν τι συμβαίνει καὶ ὡς πρὸς τὸν ἐθισμόν εἰς τὴν αὐστηρὰν εὐπείθειαν. Τὸ μέτρον τοῦτο ἐχαρκτηρίσαμεν ὡς ἄριστον διὰ τὴν ἐπιτυχίαν καλῆς Κυβερνητικῆς, ἐξ ἄλλου δ' ὅμως ἐθεωρήσαμεν ὡς ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ἀγωγῆς. Καὶ ὅταν δ' ἀναπτύσσω τὴν ἠθικὴν γνῶσιν τῶν τροφίμων καὶ μορφῶν τὴν βούλησιν αὐτῶν, δὲν ἐργάζομαι μόνον διὰ τὴν κυρίως ἀγωγὴν, ἀλλὰ διευκολύνω συγχρόνως



και την Κυβερνητικήν. Τὸ αὐτὸ ἄρα μέτρον ἔχει πολλαπλὴν ἐνέργειαν και διὰ τοῦτο ἐξετάζομεν αὐτὸ θεωρητικῶς ἀπὸ πολλῶν ἐπιόψεων, ἐνῶ ἐν τῇ πραγματικότητι εἶναι ἐν μόνον μέτρον.

Ἐντεῦθεν συνάγεται ὅτι ἐν τῇ πράξει δὲν δυνάμεθα νὰ τοχωρίσωμεν αὐστηρῶς τὴν Κυβερνητικήν και τὴν ἀγωγὴν, ὅπως συμβαίνει ἐν τῇ θεωρίᾳ.

2. Ἐντεῦθεν δ' ὅμως δὲν προκύπτει ὅτι καταπίπτει και θεωρητικῶς ἡ διάκρισις μεταξὺ Ἀγωγῆς και Κυβερνητικῆς, και περαιτέρω ἡ διάκρισις μεταξὺ τῆς μορφώσεως τοῦ ὑποκειμενικοῦ και τοῦ ἀντικειμενικοῦ μέρους τοῦ χαρακτῆρος. Πολλῶ μᾶλλον εἶναι ἀνάγκη νὰ γνωρίζῃ ἀκριβέστατα ὁ διδάσκαλος πῶς ἐνεργεῖ τὸ ἐν μέτρον και πῶς τὸ ἄλλο, πῶς δύναται νὰ ἐπιτύχη τοῦ ἐνὸς σκοποῦ και πῶς τοῦ ἄλλου, πρὸς τοῦτο δ' εἶναι ἀπαραίτητοι ἀκριβεῖς θεωρητικαὶ διακρίσεις.

